

ОГЛЯД ОНОМАСТИЧНИХ ПРАЦЬ, ОДЕРЖАНИХ РЕДАКЦІЄЮ [22-24]

22. Ковалев Г. Ф. Ономастические этюды: писатель и имя. Монография. — Воронеж: Воронежский гос. пед. ун-т, 2002. — 275 с. Наклад 150 прим.

Хоч у назві жанр праці визначений як монографія, в анотації говориться про статті. Терміном стаття автор оперує і в передмові “Від автора”. Перед нами, отже, авторський збірник статей, але збірник добрячий і об’єднаний своїм напрямком, передусім у першій, основній частині, яка називається “Літературна ономастика” і займає 200 сторінок книжки. Г. П. Ковальов аналізує не всі проблеми поетонімії, а розглядає, “як сам письменник відноситься до свого імені, як він відноситься до імен колег по перу, до імен персонажів своїх і чужих творів” (5). Цей аксіологічний підхід до онімії реалізується переважно не на широких роздумах, а в хорошому підборі письменницьких висловлювань, що говорять самі за себе. Цей підбір розпочинається вже у вступі, де зокрема наведено слова А. Белого “Зрозуміти Блока поета” [...] це означає розглянути світ його Музи в руслі імені цієї Музи” (3). Я дуже шкодую, що не знав цих слів, коли писав свою розвідку “Имя Прекрасной Дамы”.

Зазначена перша частина монографії включає такі розділи-статті: “Власна назва у сприйнятті І. О. Буніна”, “М. І. Цветаєва та ім’я”, “Автобіографізм ономастики М. О. Булгакова”, “Воланд та його почет”, “Війна. Письменник. Ім’я” (наводиться онімічна інформація, стосовна творів Д. Фурманова. Ю. Друніної, Є. Далматовського, К. Симонова — найбільше, Ю. Олеші, В. Гроссмана), “О. Т. Твардовський. Письменник та ім’я”, “А. А. Ахматова й ім’я”, “Іменний каламбур” — добірка цікавих письменницьких каламбурів від Г. Державіна до наших днів, найбільше — з жартів О. С. Пушкіна та В. В. Маяковського. Кожен, хто займається чи бодай цікавиться літературною ономастикою, знайде в матеріалах цих розділів-статей багато корисного для себе.

А закінчується перша частина монографії Г. П. Ковальова прагматично найвагомішим розділом “Бібліографія вітчизняної лі-

тературної ономастики”. Більш ніж на 50 сторінках (157-208) тут названо близько 700 праць, що стосуються російської поетонімії і видані в СРСР, Росії, Україні й далекому зарубіжжі [найбільше — в Польщі]. У наш час бібліографічного хаосу це дуже цінна й поживна робота. Звісно, вона далека від повноти. Зокрема не названо й половини ономастичних праць із збірника “Язык и стиль произведений И. Э. Бабеля, Ю. К. Олеши, И. А. Ильфа и Е. П. Петрова” [К., 1991], чимало кандидатських авторефератів. Але збірано й наведено багато важливих праць.

Друга частина книжки Г. П. Ковальова називається “Різні проблеми ономастики та культури мови”. Складена вона за принципом “чем богаты, тем и рады”. Але з тексту видно, що дійсно багаті: зібрано тут дуже розмаїті, але й дуже цікаві праці автора. Спочатку йде розділ-стаття “Роль ономастичного матеріалу у вивченні слов’янських мов”, цінний якраз наведеним ономастичним (часто з літературної ономастики) матеріалом. Зазначимо, що процитовані слова І. Одоевцевої “Пушкин — от пушки, а не от пушинки” видаються неадекватними: все ж від пушинки! Неадекватністю хибує й теза “хоронім — відхоронімний прикметник — етнонім”. Так, укр. **англієць**, рос. **англичанин** — від **Англія** (через прикметник). Але **Англія**, в свою чергу, від етноніма **англи**, так само **Франція** — від **франки**, Deutschland — від Deutsch тощо.

Наступна стаття “Народна астрономія в говорах російського та українського порубіжжя (Воронезька область)” надзвичайно цінна своїм матеріалом, серед якого є фіксація і незнаних раніше народних астронімів (чи їх форм), і незнаних раніше територій поширення вже відомих науці назв. Наступний етюд “Естетика давньоруського особового імені” дає характеристику древнього іменника слов’ян, зокрема східних слов’ян, говорить про антропонімічні звичаї та особливості, визначає специфіку одночленної антропосистеми, в якій функціонувало тільки ім’я-прізвисько. Що видається особливо цінним і потрібним, це поданий на завершення рекомендаційний список древніх слов’янських імен, семантично й фонетично цілком прийнятних, які вчений радить батькам використати для наречення новонароджених. У статті “Ономастичні дослідження і вивчення рідного краю” показало вагомість ономастичних даних для краєзнавства. Тут ідеться і про зоонімію

та космонімію, але найбільше — про антропонімію й топонімію, що краєзнавству якраз і найпотрібніше. Уважний до бібліографії автор у кінці статті подає добре підібраний рекомендаційний список — “Література на допомогу лінгвокраєзнавцеві”.

Завершальна розвідка книги — “Російський мат — не чужий дядя, а рідна хвора дитина”. Г. П. Ковальов говорить про велику древність і лінгвістичну вагомість обценної лексики, цілком слушно заперечує її іншомовні — монгольські чи тюркські — джерела, інформує про словники такої лексики. Найкваліфікованіший з них видав відомий мовознавець В. М. Мокієнко — спочатку в Берліні в 1995 р., а вже потім, під прозорим псевдонімом Мак-Кієнго, у 1997 р. в Калінінграді. Головну трислівну форму мату, яку в публікаціях зазвичай заступають крапками, а в ситуації її спеціального наукового розгляду пишуть латинськими літерами, вчений прив’язує до періоду кінця матріархату й початку патріархату і вважає цю фразу (на той період) не сороміцькою, а майновою: я мав сексуальні стосунки з матір’ю роду, отже “я тепер ваш батько” чи “я тепер — господар усього, що вам належить”.

Але інтерпретації Б. А. Успенського, який першим дуже глибоко дослідив цей “матірний” вираз (спочатку його публікація вийшла в Америці, а пізніше в Росії), Г. П. Ковальов, думаю, відкидає даремно. Б. А. Успенський бездоганно довів, що суб’єктом дії цього виразу був зовсім не **я**, не займенник першої особи однини (зокрема тому, що сама дія виражалася аористом не в першій особі, а в третій), і не **пес**. Пес з’явився внаслідок спеціального приниження язичницьких формул християнською церквою, як було принижене язичницьке слово **врати** “лікувати”, яке одержало сенс “брехати” (пор. рос. **врать**), але збереглося в похідному рос. **врач**. Початковим суб’єктом дії був бог **Перун**, а сама фраза являла собою сакральну формулу заклик дощу: Перун з неба злягається зі своєю дружиною Мокошшю (богинєю землі) у формі дощу. Ця інтерпретація видається прийнятнішою, ніж майнова позиція Г. П. Ковальова і тим паче поширена в деяких публікаціях прив’язка явно праслов’янського виразу до тих чи тих іноземних впливів.

В цілому ж монографія Г. П. Ковальова, цінна передусім своєю першою частиною, дуже корисна й потрібна всім дослідникам

літературної ономастики і як джерело цікавих думок, і як збірка високоякісних матеріалів.

23. Студії з ономастики та етимології. 2003 / Відп. ред. В. П. Шульгач. — К.: Аспект, 2003. — 199 с. Наклад не вказано.

Цей симпатичний щорічник виходить уже вдруге (був такий же з позначкою 2002) і, здається, стає одним з провідних українських ономастичних видань. У збірнику надруковано 17 матеріалів — статей та рецензій, що належать шістьом авторам, членам ономастичного сектору Інституту української мови НАН України. Чотири матеріали тут надрукував С. О. Вербич, по три — І. В. Єфименко, О. І. Іліді та В. П. Шульгач, по два — І. М. Железняк та О. П. Карпенко.

Матеріали ці розміщені в трьох розділах щорічника — “Ономастика”, “Етимологія”, “Огляди та рецензії”. У першому з них дві цікаві статті присвячено утворенням з суфіксом **-ач** (І. М. Железняк) та **-ынь** (В. П. Шульгач). Відмежувавши тюркізми на **-гач** (Джарилгач) та, з іншого боку, побудови з дотопонімічним **-ач** (Трач), І. М. Железняк змістовно проаналізувала українську топонімію з суфіксом **-ач** на широкому слов'янському фоні, показавши, що серед таких топонімів чимало географічних термінів (чуркач), у тім числі й зниклих (*лукач), та встановивши надзвичайну строкатість топонімії на **-ач**: суфікс може з'являтися в топонімії п'ятьма різними шляхами (39).

В. П. Шульгач на матеріалі “Новгородских писцовых книг” розглянув 45 онімів, переважно топонімів, на **-ынь**, які всі визнав відапелятивними, тобто узятими в готовому вигляді від апелятивів на **-ынь**. Це стосується й тих онімів, відповідні апелятиви для яких уже зникли (чи ще не знайдені). В цьому останньому випадку аналізовані оніми кваліфікуються як джерела “відновлення фрагменту праслов'янської лексико-словотвірної системи” (69). Знайшлися в обстеженому джерелі й такі популярні серед етимологів назви, як **Хотынь** (автор слушно відносить сюди й відомий буковинський **Хотин**), **Перынь** < псл. *регунь, яку О. М. Трубачов аргументовано пов'язав з **Перуном**. Віднайдення В. П. Шульгачем кількох таких топонімів (Смоленщина, Білорусія, Хорватія) може свідчити, що цей термін був колись стандартною назвою місць

поклоніння Перунові. Знайшлась у вивчених книгах і **Волинь**, до якої автор долучає чимало паралелей, а серед них і уславлену **Волинь**, де жило плем'я волинян. Виведення назви від **волинь** “потовщення на стовбурі дерева; пухлина” (є в рос. говорах) видається дискусійним. В іншій, давнішій своїй роботі В. П. Шульгач показав, наскільки складними є етимологічні проблеми Волині.

У статтях С. О. Вербича, О. І. Іліаді та О. П. Карпенко пропонуються етимології груп топонімів, об'єднаних лише територією. С. О. Вербич аналізує шість гідронімів басейну Дністра, серед яких цілком прийнятними й оригінальними видаються тлумачення назв **Бричка**, **Жижава** та **Жван** (при цьому останній гідронім інтерпретується достовірніше, ніж це зроблено у О. М. Трубачова та у мене), а пояснення гідроніма **Міток** викликає сумніви. Що ж до назв **Кудавець** та **Куна**, то, не заперечуючи пропонованої їх етимології, варто висловити сумнів у споконвічності їх слов'янства. Імовірніше, це давньоєвропейські назви, ослов'янення яких відбулось у долученні гідронімічно зайвого суфікса **-ець** (**Кудавець** < **Кудава**) та в семантичному праслов'янському переосмисленні **Куна** < **Кина**.

О. І. Іліаді ґрунтовно аналізує 9 слов'янських ойконімів на території Греції. Інтерпретації глибокі й підтримані багатьма паралелями. Одна з таких паралелей (похідне від. псл. **gomь*) — давньоруське **Гомии**. При цьому автор не погоджується з продовженням цього ойконіма в суч. біл. **Гомель**. Однак тотожність древнього **Гомии** та сучасного **Гомель** є незаперечним історичним фактом, який не залежить від фонетичних міркувань. Порухення фонетичної закономірності, на яке посилається О. І. Іліаді (відсутність випадіння **е** в позиції слабкого редукованого, тобто **Гомеля**, а не ***Гомля**), тут нічого не доводить: є морфологічні процеси вирівнювання основ, аналогії тощо.

О. П. Карпенко розглядає шість мікрогідронімів (п'ять боліт і одне озеро) в Центральному Поліссі. Особливо розгалуженим та ефектним став аналіз гелоніма **Крижоватка**, де скупчено багато етимологічних знахідок і цікавих топонімічних думок. До речі, праслов'янське джерело рос. **бревно** та укр. діал. **бервено** має вигляд брьвьно (Остромирове євангеліє) чи *брьвьно, але не *бръвьно, тому тут про метатезу говорити не доводиться.

І. В. Сфименко змістовно розглядає гніздо апелятивів та онімів з коренем *sʎlg-, куди залучає, як правило доречно, багато утворень з різних територій Славії. Серед недоречних залучень найвиразніше впадає у вічі **сигла**, переважно карпатський гідро- (та оро-) термін, імовірно давньоєвропейського походження, який має свої етимологічні труднощі й свою велику літературу, але зв'язку з коренем *sʎlg- не має.

У розділі “Етимологія” С. О. Вербич аналізує карпатські географічні терміни **брящ, джар, жбих, куса, пропір, чечва**. О. І. Іліаді ґрунтовно розглядає 16 закарпатських діалектизмів, доводячи їх глибоку архаїку, що збагачує праслов'янський лексичний фонд і засвідчує слов'янську древність карпатського ареалу (хоч не слід забувати й про міграційні процеси). О. П. Карпенко зосередила свою увагу на українському рибальському терміні **крига**, аргументовано вбачаючи тут метатезу давнішого **кирга** < *kʎrga — питомого слов'янізма з індоєвропейського гнізда *(s)ker- “гнути, крутити”. В. П. Шульгач вносить серйозні уточнення чи взагалі висуває нову етимологію до шести слів, вміщених у ЕССЯ.

На завершення щорічника подаються рецензії на вісім ономастичних праць. О. І. Іліаді рецензує книгу: А. Е. Анікін. Этимологический словарь русских диалектов Сибири (Новосибирск, 1997). Рецензент кваліфікує цю працю як фундаментальну і говорить, що вона стала подією. Основна ж частина рецензії показує, що частина етимологізованих слів (Анікін розглядає тільки запозичення з уральських, алтайських та палеоазійських мов) може бути витлумачена на слов'янському ґрунті, тобто не належить до запозичень.

Рецензія В. П. Шульгача присвячена першому тому монументальної монографії Р. М. Козлової “Беларуская і славянская гідранімія. Праславянські фонд” (Гомель, 2000). Р. М. Козлова вийшла нині в перший ряд ономастів-етимологів світового рівня. Для Славії праці її стали новою сторінкою в розвитку науки про власні назви (після сторінки, заповненої зусиллями О. М. Трубачова). Найбільше досягнення талановитої дослідниці — розробка вчення про великі етимологічні гнізда. Ахілесова п'ята цього вчення — певне розхитування фонетичних законів — гадаю, найсильніше після встановлення цих законів молодограматиками. Тут, зрзу-

міло, потрібне не нехтування закономірностями, а їх обґрунтоване уточнення, що зрештою й робить Р. М. Козлова, В. П. Шульгач справедливо оцінює працю Р. М. Козлової дуже високо, підкреслюючи, що нині без належної уваги до неї розробка проблем етимологічної й ономастичної науки є неможливою.

І. В. Єфименко рецензує змістовну й насичену матеріалом та оригінальними думками книжку І. Фаріон “Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII — початку XIX ст.” (Львів, 2001), а також словникові роботи В. О. Горпинича “Прізвища степової України” (Дніпропетровськ, 2000) та “Прізвища Дніпровського Припоріжжя” (Дніпропетровськ, 2003) — остання у співавторстві з І. А. Корнієнко.

І. М. Желєзняк написала коротку, але змістовну рецензію на видану в Прешові в 1996 р. монографію Л. Січакової про гідронімію словацької частини басейну Сланой (допливу Тиси). Відзначимо, що ця монографія увиходить до серії “Hydronimia Europaea”, що передбачає регіональне дослідження за єдиною схемою, оприлюдненою в 1985 р. В. Шмідом, К. Римутом та Ю. Удольфом. У Польщі вийшло вже 15 книжок даної серії.

С. О. Вербич описав дві частини роботи В. Шульовської та Е. Вольнич-Павловської “Nazwy wud w Polsce” (Варшава, 2001, 2002), які становлять собою прямий і зворотний індекс усіх зафіксованих у Польщі гідронімів.

Загалом розглянутий щорічник — безперечний і значний успіх академічної групи українських ономастів.

24. Коротких С. А. Ономастика романа Ф. М. Достоевського “Братья Карамазовы”. — Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2004. — 199 с. Наклад 100 прим.

Монографія С. Коротких — ґрунтовне, солідне дослідження, де вперше розглянуто не якусь вибірку, а всі без винятку оніми уславленого роману Ф. Достоевського. Об’єктом ширшого чи вужчого розгляду стала кожна власна назва твору. Структуру роботи бачимо з назв її чотирьох розділів: 1) “Антропоніми головних героїв роману”, 2) “Антропоніми другорядних персонажів. Зооніми”, 3) “Фонові оніми”: тут теж переважно про антропоніми, лише в останньому підрозділі “Інші оніми” бігцем говориться

про заголовки різних творів, назви журналів та газет, космоніми, про назви церкви, орденів, про марку вина, а також — і тут — знову про антропоніми (брати Єлісеєви, псевдонім “Очевидець”, Катерина II, імена засновників Трої), 4) “Топоніміка”.

Дуже достовірно, ономастично виразисто описано в монографії, наприклад, імена Дмитра Карамазова та Грушеньки (підрозділ “Митя”, с. 12-18), вживані в романі імена дітей (підрозділ “Дитячий іменник”, с. 43-48) та ін. При цьому вся монографія С. Коротких має, можна сказати, переважно літературознавче, а не мовознавче скерування. Зокрема увага дослідниці зосереджена більше на прототипах (не протонімах, а саме прототипах), аніж на власне імені. Так, при аналізі найістотнішого, заголовного оніма у творі — прізвиська **Карамазов** авторка, спираючись на свідчення В. І. Даля (**карамазий** — чорномазий, чорнявий, смуглявий) і самого Ф. М. Достоевського (є в тексті: Карамазов — Черномазов), цілком слушно висновує: “Отже, Карамазов — Черномазов — мазаний чорним — помазаник диявола”. Але це не заважає дослідниці розлого пов’язувати прізвисько Карамазов із відомим революціонером-терористом **Каракозовим**, зі словом **кара** “покарання”. Автор не зовсім відмовляється і від геть інших, у даному випадку цілком недоречних етимологій А. Гафурова та М. Баскакова. Така етимологічна всеїдність не сприяє зміцненню авторської логіки.

Що стосується імені та по батькові, то етимологія видобувається зі словника О. В. Суперанської чи інших подібних довідників, у тім числі й церковних, де етимології нерідко є неадекватними. Приміром, **Федір Павлович: Федір** “Божий дар”, **Павлович** від Павло “малий”. Отже, Федір Павлович — це “малий Божий дар”. А далі вже цей результат так чи так допасовується до образу, з використанням великої літератури, наведенням імовірних прототипів тощо. І так практично всюди: зі словників вилучається етимологічне значення імен, і в те значення вписується образ. З’являється якась нехороша асоціація з Прокрустовим ложем. Адже крім етимології, на яку Ф. М. Достоевський міг і взагалі не звертати уваги, є частотність (популярність) та соціальність імені (В. А. Никонов), є звукова притягальність імені, так званий звуко символізм (С. В. Воронін, А. П. Журавльов), є різні конотації, якими оброс-

тає ім'я і які важать більше за етимологією (Є. С. Отін). Названі факти на добір письменником імені та по батькові впливають принаймні не менше, ніж етимологія.

Авторка приймає тезу що “художньому тексту Ф. М. Достоевського практично не притаманні “промовисті” імена, алюзійно-асоціативний характер яких легко розкривався б читачеві” (с. 183). При цьому вся робота фактично присвячена з'ясуванню того, що промовляють імена у Ф. Достоевського і по суті підтверджує тезу Ю. М. Тинянова, що в художньому творі немає непромовистих імен. Авторці монографії при розгляді звичних календарних імен це дається гірше, а на іншому онімичному матеріалі — краще.

У роботі С. Коротких впадає у вічі певна приблизність і некоректність у різних групуваннях та кваліфікаціях. Глянемо на підрозділ “Міфоніми” (с. 117-119). Першою у ньому описується **Венера Мілоська**. Але ж це — не міфонім, а знаменита мармурова скульптура, яку знайшли на о. Мілос, а нині зберігають у Луврі. Зображає ця скульптура дійсно богиню кохання, але не Венеру, а Афродіту. Далі йде **Діогенів ліхтар**. Але ж С. Коротких цілком слушно пише, що йдеться про Діогена Синопського, історичну особу, філософа-кініка IV ст. до н. е. Який же це міфонім? Після Діогена — **Сафо і Феон**. І це фактично теж не міфологія. **Сафо** (чи **Сапфо**) — видатна давньогрецька поетеса VII ст. до н. е., деякі її тексти збереглися. А **Феон** — то вже один з персонажів легенд, що оточили поетесу після її трагічної смерті. Лише після цього йдуть дійсно міфоніми. Якщо термінологічно точніше, то міфонім тільки один — **Силен**, за яким описуються вже теоніми, імена античних богів — **Феб, Церера, Прозерпіна, Юпітер**.

Але водночас у монографії С. Коротких є чимало видатного, прекрасно виконаного. Дуже добре, з доречним розкриттям зв'язку назви з художнім текстом, розглянуто майже всю топонімію, більшість фонових онімів, зокрема наймення історичних діячів, митців та їх творів (с. 119-135). Додамо, що вирази типу “антропоніми купців”, “антропоніми прозаїків” різуть вухо. Тут прийнято говорити “наймення купців”, “наймення прозаїків”: термін **антропонім** має свої закони сполучуваності. З **купцями** його можна пов'язати лише за допомогою якогось посередника, наприклад “антропоніми на позначення купців” тощо. Взагалі ономастична

термінологія не належить до сильних сторін монографії. Наприклад, **Європа** опиняється серед макротопонімів, а **Америка** — серед хоронімів. Між тим ставити в один ряд макротопоніми (у монографії це, крім Європи, **Схід, Сибір, Кавказ**) та хороніми (**Болгарія, Іспанія** та ін.) неможливо. Придумана О. В. Суперанською система макротопоніми — топоніми — мікротопоніми працює лише в зіставленні і нічого іншого в себе не приймає. А термін **хороніми** як різновид топонімів передбачає поряд **гідроніми, ороніми** (Кавказ), ойконіми (всі назви поселень, отже й **Іркутськ, Київ**: термін астіоніми не стоїть в одному ряду з хоронімами, гідронімами — це вже різновид ойконімів), мікротопоніми. Все інше в топонімічній термінології — різновиди названого.

Попри ряд недоліків, прямих огріхів і суто ономастичну недовершеність монографію С. А. Коротких слід оцінити позитивно і навіть досить високо. Недоліки її виглядають як зовнішні нашарування й легко знімаються. А добряча, кваліфікована глибинна сутність — прекрасне знання матеріалу і вміння його розумно інтерпретувати — залишається. Висновок: початок наукового шляху у С. Коротких виявився вдалим і солідним. Основні здобутки молодої дослідниці — в майбутньому. Побажаю їй великих успіхів.

Юрій КАРПЕНКО

НАШІ АВТОРИ

БОЄВА Евеліна Володимирівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та зарубіжної літератур Південноукраїнського держ. пед. університету.

КАЛАЧОВА Наталія Дмитрівна — викладач мовознавства філологічного факультету Московського міського інституту менеджменту й туризму.

КАРПЕНКО Олена Юріївна — кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри лексикології та стилістики англійської мови ОНУ.

КАРПЕНКО Юрій Олександрович — доктор філологічних наук, професор кафедри української мови ОНУ.

КРУПЕНЬОВА Тетяна Іванівна — кандидат філологічних наук, ст. викладач кафедри української філології Південноукраїнського держ. пед. університету.

МОСЕНКІС Юрій Леонідович — доктор філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету.

НЕМИРОВСЬКА Олександра Федорівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Південноукраїнського держ. пед. університету.

ОГРИНЧУК Олександра Петрівна — викладач кафедри української філології Тираспольського держ. університету.

ПАВЕЛКО Світлана Петрівна — ст. викладач кафедри української мови ОНУ.

САВРЕЙ Ольга Вікторівна — аспірантка кафедри української філології Південноукраїнського держ. пед. університету.

СЕНИК Ганна Володимирівна — викладач кафедри української мови ОНУ.

СТОЛЯРЕНКО Маргарита Віталіївна — викладач кафедри китайської, корейської та японської філології Інституту філології Київського національного університету.

ХРУСТИК Надія Михайлівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ.

ШОТОВА-НІКОЛЕНКО Ганна Василівна — аспірантка кафедри української мови ОНУ.